

De vernieling van het altaar van Baäl

Pieter Aertsen (Amsterdam 1507/08 – 1575 Amsterdam)

Teylers Museum
Haarlem

Ca. 1550. Pen en bruine inkt, penseel en grijze inkt, 270 x 271 mm.

Herkomst: particuliere verzameling New York, aangekocht via kunsthandel
Monroe Warshaw, New York (2008)

De aanbidding der koningen
(middenpaneel van een drieluik),
Pieter Aertsen
Ca. 1560. Paneel 167,5 x 179 cm
RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM
(bruikleen van de Stichting
P. en N. de Boer, Amsterdam)

Tot voor een jaar geleden hing deze tekening van Pieter Aertsen op een donkere overloop in een New Yorks stadhuis, ergens hoog aan een volle wand. Ze heeft daar misschien wel tien, twintig jaar gehangen. Kort nadat het belang van de tekening was herkend,* heeft Teylers Museum deze kunnen verwerven met steun van de Vereniging Rembrandt, de Mondriaan Stichting en een gulle bijdrage van de heer Matthijs de Clercq, New York. Daarmee keert een van de mooiste en interessantste glas-in-lood ontwerpen van Pieter Aertsen terug naar Nederland. Dit is nog eens extra verheugend omdat tekeningen van Aertsen uiterst zeldzaam zijn.

PIETER AERTSEN

Pieter Aertsen geldt als één van de belangrijkste 16de-eeuwse Nederlandse kunstenaars. Geboren in Amsterdam zou hij al op zijn zeventiende naar Antwerpen zijn gegaan. Bekende grote altaarstukken die hij in zijn Zuid-Nederlandse tijd vervaardigde zijn de drieluiken in Antwerpen, in het Maagdenhuismuseum, en die in Zoutleeuw voor de St.-Leonarduskerk. In deze altaren is wel invloed bespeurd van de maniëristische schilder Jan Sanders van Hemessen.

Rond 1557 kwam Aertsen terug naar Amsterdam, waarschijnlijk in verband met belangrijke kerkelijke opdrachten in diezelfde stad, zoals het hoogaltaar van de Nieuwe Kerk – waarvoor hij een destijds astronomisch bedrag ontving – en het altaar voor het Vrouwenkoor van de Oude Kerk. Ook voor kerken in Delft en Warmerhuizen schilderde Aertsen imposante stukken. *De aanbidding der koningen* in het Rijksmuseum (bruikleen van de Stichting P. en N. de Boer) was waarschijnlijk gemaakt voor een Delftse kerk. Hoewel veel van dit late religieuze werk verloren is gegaan door de beeldenstorm, wordt algemeen aangenomen dat het krachtig naturalisme en de felle kleuren in *De aanbidding der koningen* kenmerkend is voor deze periode van Aertsen. In ieder geval zien we dit ook in zijn monumentale genreschilderijen, waarmee hij trendsetter was in de Nederlanden en misschien ook wel in Europa.

Van Aertsen is maar een beperkt aantal tekeningen overgeleverd. Wouter Kloeks catalogus uit 1989 telt slechts achttien bladen (hiervan zijn bovendien vijf nog eens atelierwerk). Ondertussen zijn er zo'n vijf bladen bijgekomen. Maar dan nog moet er veel verloren zijn gegaan. Karel van Mander noemde in *Het schilder-boeck*

uit 1604 25 kartons van Aertsen. Wat we nu kennen zijn hoofdzakelijk ontwerptekeningen voor schilderijen en voor gebrandschilderd glas. Ondanks de afwijkende functie verschillen ze nauwelijks in stijl. Kenmerkend voor Aertsen is de combinatie van lijntekening in pen met brede wassing in verschillende lagen, terwijl de spaarzame arceringen zowel met de pen uitgevoerd zijn als met het penseel. Zijn manier van tekenen is soms bijzonder vrij, soms meer geacheveerd, zoals in *De vernieling van het altaar van Baäl*. De verworven tekening lijkt het beste aan te sluiten bij tekeningen die algemeen rond 1550-55 worden gedateerd.

GLASSCHILDERKUNST

De vernieling van het altaar van Baäl laat een belangrijke episode zien uit het leven van Gideon, een oudtestamentele leider van het Joodse volk, zoals dat beschreven staat in het Bijbelboek Richteren (6: 27-28). Het volk is het beloofde land ingetrokken, maar heeft door tegenslag moeite op het rechte pad te blijven. Op een gegeven moment zoekt het toevlucht tot de Baäl-verering. Gideon, de geroepene, krijgt dan van God de opdracht om met zijn knechten het altaar van Baäl af te breken, diens heilige bos om te hakken en om op het gekapte hout twee jonge stieren te offeren. Interventie vrezend van familie en stadgenoten voert Gideon de opdracht 's nachts uit. Aertsen maakt dat laatste goed duidelijk door de prominent aanwezige fakkels. De drie momenten uit het bijbelverhaal heeft hij op ingenieuze wijze in één compositie bijeengebracht.

De vernieling van het altaar van Baäl is stellig een ontwerp voor een gebrandschilderd ruitje, een zogenaamd glasrondje. De ronde vorm van de tekening wijst

* De toeschrijving aan Pieter Aertsen werd gedaan door Monroe Warshaw, New York, terwijl het onderwerp werd herkend door Constance Scholten, RKD, Den Haag.

Portret van Jan Govertsen
Hendrick Goltzius
1606. Verschillende tinten krijt,
gedoezeld, 472 x 376 mm
TEYLERS MUSEUM, HAARLEM

HET BELANG VOOR TEYLERS MUSEUM EN VOOR DE COLLECTIE NEDERLAND

Teylers Museum bezit een fraaie collectie Nederlandse tekeningen uit diverse eeuwen. Van de 17de, 18de en 19de eeuw kan het museum een prachtig overzicht bieden. Voor de 16de eeuw en de modernere tijd is dat echter niet het geval. Vooral de 16de eeuw is in dit verband interessant. Teylers Museum bezit namelijk een weergalooze reeks van meer dan honderd tekeningen van Hendrick Goltzius (1558-1617). Deze zijn voor een belangrijk deel afkomstig

uit de collectie van koningin Christina van Zweden (1626-1689), maar het museum heeft in de lange loop van zijn geschiedenis ook Goltzius-tekeningen in de Nederlandse kunsthandel gekocht, waaronder in 1984, met steun van de Vereniging Rembrandt, het indrukwekkende *Portret van Jan Govertsen*. Van Goltzius tijdgenoten kan Teylers Museum evenwel bijzonder weinig laten zien. Van oudsher zijn er respectievelijk negen en zes bladen van Jacques de Gheyn II en van Jan van der Straet (een leerling van Aertsen), en individuele bladen van Dirck Crabeth, Maerten van Heemskerck, Karel van Mander, Lambert van Noort en Joachim Wtewael. Maar daarmee is het wel zo'n beetje gezegd. Directeuren en casteleyns van Teylers Museum lijken nadrukkelijk om de 'gotische tekeningen' te zijn heengelopen. Uiteraard is de laatste jaren geprobeerd hierin verandering aan te brengen en kon van de volgende kunstenaars (of directe omgeving) werk worden aangekocht: Dirck Barendsz (met steun van de Vereniging Rembrandt), Crispijn van de Broeck, Pieter Coecke van Aelst en Lambert Sustris. Het moge duidelijk zijn dat in dit nog kleine gezelschap Pieter Aertsen met open armen is ontvangen.

Het werk van Aertsen past des te beter in de collectie van Teylers Museum daar er zich onder de 16de-eeuwse tekeningen al twee glasontwerpen bevinden, namelijk de hierboven genoemde bladen van Dirck Crabeth en Lambert van Noort. De Scorel-achtige *Aanbidding der koningen* van Dirk Crabeth dateert van ca. 1540. Het theatrale blad van Lambert van Noort met *De Opstanding en de Graflegging van Christus* draagt het jaartal 1561. Wat betreft datering past de nieuwe

De aanbidding der koningen

Dirck Crabeth
Ca. 1540. Pen en bruine inkt,
penseel en grijsbruine inkt,
343 x 272 mm
TEYLERS MUSEUM, HAARLEM

Ontwerp voor een gebrandschilderd glas met De graflegging en De opstanding

Lambert van Noort
1561. Pen en penseel in bruine
inkt, 534 x 379 mm
TEYLERS MUSEUM, HAARLEM

Literatuur:

Tent.cat. *Kunst voor de beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580*, Amsterdam (Rijksmuseum) 1986 (hierin zijn de teksten over Pieter Aertsen geschreven door J.C.H. Buijs, W.Th. Kloek en Z. van Ruyven-Zeman).

Wouter Kloek, 'De tekeningen van Pieter Aertsen en Joachim Beuckelaer', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 40 (1989), pp. 129-166.

Zsuzanna van Ruyven-Zeman, 'Pieter Aertsen als ontwerper voor gebrandschilderd glas', *Delineavit et Sculptit. Tijdschrift voor Nederlandse prent- en tekenkunst tot omstreeks 1850*, nr.31 (december 2007), pp. 23-36.

daarop, evenals de heldere contouren. Ook de aandacht voor krachtige licht/donker contrasten is een indicatie. Het nachtelijk duister van Gideons actie is de kunstenaar dus vermoedelijk goed uitgekomen. Deze tekening en het bijbehorende, niet meer bekende, glasrondje zullen niet op zichzelf gestaan hebben, maar deel hebben uitgemaakt van een reeks, waarschijnlijk één die het leven van Gideon verbeeldde. Vermoedelijk zijn er bij voorbeeld ook tekeningen en glasrondjes geweest van *Gideon en het wollen vlies* en *Gideon als overwinnend veldheer*. Hiervan zijn tot op heden echter geen sporen gevonden.

Het onderzoek naar Aertsens activiteiten als ontwerper van gebrandschilderd glas is nog jong. In Kloeks catalogus uit 1989 worden vier glasontwerpen genoemd. In de daaropvolgende jaren zijn er vier 'nieuwe' boven water gekomen, zodat in het artikel van Zsuzanna van Ruyven-Zeman uit 2007 dat speciaal over Aertsen en de glasschilderkunst gaat, het aantal is verdubbeld. Al met al kennen we nu zes ontwerpen voor kerkglazen en twee voor glasrondjes. Het ziet er naar uit, zoals Van Ruyven-Zeman concludeerde, dat Aertsen in de glasschilderkunst een beduidend belangrijker rol heeft gespeeld dan tot nog toe werd vermoed. Verder blijkt ook dat het onderhavige werk kwalitatief een vergelijking met de overige zeven prima doorstaat. De vlakverdeling is zeldzaam goed geslaagd, de figuren zijn trefzeker getekend en de prachtige licht/donker werking maakt het altaar en de gestalten eromheen bijna tastbaar. De conditie van de tekening is goed. Uitzonderlijk is dat de tekening niet langs de kaderlijn is uitgeknipt. Bij dit soort ontwerpen voor glasrondjes komt het maar zelden voor dat het papier integraal bewaard is gebleven.

Als Rembrandt belt

Sjarel Ex

Directeur Museum
Boijmans Van Beuningen

Een aanvraag bij Rembrandt heeft altijd iets bijzonders. Om niet te zeggen deftigs. Een beetje een verzoek bereid je maanden voor, is een pagina of drie lang en zo zorgvuldig geformuleerd dat je van het kunstwerk in kwestie gaat houden. In de nu twee decennia dat ik in musea de scepter zwaai heb ik er zo vele op de bus gedaan. Ik herinner mij nog goed de periode waarin als eerste gunstig teken de voorzitter van de Vereniging onaangekondigd door je museum scharrelde om poolshoogte te nemen of eerder gesteunde aankopen wel permanent werden getoond. En de Vereniging adequaat vermeld. Nooit zal ik ook vergeten hoe, dit lang voor de introductie van de mobiele telefoon, een bevriend directeur van een groot, nationaal museum, staande de vergadering, op fluistertoon om actuele informatie vroeg om zo het pleit te kunnen beslechten. Het was geen schilderij uit de 17de eeuw. De Vereniging maakte qua communicatie een belangrijke stap in de 20ste eeuw toen er een fax in huis kwam, ik schat zo ongeveer toen iedereen die had afgeschaft. Maar ook dat was, bedenk ik mij nu, eigenlijk heel sjiek. Tot op de dag van vandaag kleeft aan contact met Rembrandt namelijk iets geheimzinnigs. Zo is de techniek van de e-mail naar mijn waarneming nog niet tot de Vereniging doorgedrongen. Want wat moet ze er ook mee. De echte beloning van een aanvraag bij Rembrandt is dat magische moment in de staart. Daar heb ik stille bewondering voor. Als Rembrandt belt ♦

tekening er prachtig tussenin: 1550-55. Met het ontwerp van Aertsen heeft Teylers Museum een voortreffelijk derde voorbeeld van een tekening gerelateerd aan de voor de 16de eeuw zo uiterst belangrijke kunstvorm van het glasschilderen.

Daarnaast zijn er nog diverse andere redenen te noemen waarom dit een bijzonder welkome aanvulling van Teylers verzameling is. Zo kan het museum een zeer goed overzicht bieden van Nederlandse landschapstekeningen uit diverse eeuwen. Een echt vroeg voorbeeld, waar het landschap ondergeschikt is aan de historievoorstelling, ontbrak tot nog toe. Deze 'buitenscène' van Aertsen vult die leemte prachtig. Verder bezit het museum enkele fraaie voorbeelden van tekeningen met dramatisch clair-obscur, zoals van Pieter van Laer, Gerard Segers, Rembrandt en Adriaen van Ostade. Een uitzonderlijk vroeg voorbeeld hiervan – vanuit de Nederlandse traditie, van vóór de Italiaanse inbreng via de Utrechtse Caravaggisti – geeft deze groep ineens extra diepte.

Dit is uiteraard niet alleen een stapje in de goede richting voor de Kunstverzamelingen van Teylers Museum, maar ook voor de 'Collectie Nederland'. 16de-eeuwse ontwerptekeningen voor glasrondjes van dit kaliber zijn zeldzaam en ze komen dan ook maar incidenteel voor in Nederlandse openbare collecties. Verder is het werk van Aertsen schaars in Nederland. Bij schilderijen gaat het om ca. 15 stuks. Tekeningen van zijn hand zijn er nog aanzienlijk minder. Vóór deze aanwinst waren er slechts drie in Nederlands museaal bezit ♦

Michiel Plomp

Conservator Kunstverzamelingen Teylers Museum